

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА
ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК

НАШ ЈЕЗИК

НОВА СЕРИЈА

Књ. VII св. 7-10

БЕОГРАД 1956

САДРЖАЈ

	Страна
1. А. Белић: Значај рада Комисије за уједначање правописа	197
2. М. Стевановић: Глаголски облици пасива	205
3. А. Б.: <i>Лешњо, седење</i>	217
4. В. М. Мићовић: Значење неких речи у народним песмама	223
5. А. Пецо: Облици колективних именица на <i>-ад</i>	234
6. Милош С. Московљевић: Уз појаву једног речника	247
7. М. Стевановић: Две грешке код двојце писаца	254
8. Милка Ивић: Однос између квалитативног генитива и квалитативног инструментала	260
9. Мишар Пешикан: О уметку <i>-ов-</i> (<i>-ев-</i>) у множини именица прве врсте	270
10. М. С. Лалевић: Обрада подређених реченица	276
11. Језичке поуке	289

УРЕЂУЈЕ ОДБОР

Секретар Уређивачког одбора — Бранислав Милановић

Научна Рибна
ИЗДАВАЧКО ПРЕДУЗЕЊЕ — БЕОГРАД
1956

Штампа Графичко предузеће „Академија“, Београд, Космајска 28, Тел. 24-701

ОДНОС ИЗМЕЂУ КВАЛИТАТИВНОГ ГЕНИТИВА И КВАЛИТАТИВНОГ ИНСТРУМЕНТАЛА

1. У свим словенским језицима, па и у српскохрватском, употребљавају се за обележавање особине нечега два падежа — генитив и инструментал у конструкцији с предлогом *с*. Питање разграничења у оквиру напоредне употребе ова два падежа није, међутим, посебно обрађивано у науци.¹ У граматицама словенских језика ретко се и указује на паралелност у погледу ове употребе између инструментала и генитива, а уколико се то чини, то се даје само у виду констатације, без улажења у проблем (у једној од наших најновијих граматика² утврђује се, рецимо, оволико: „Квалитативни генитив или генитив каквоће има у реченици различите функције. Он је атрибут: *О јуначким партизанима, поносна и храбра срца, свијетла ума и снажних мишића, говориће с дивљењем летописи.* Не ваља мјесто њега употребљавати инструментал с приједлогом *с*. Зато треба рећи: *човјек плавe косе, дјевојка модрих очију*, а не: *човјек с плавом косом, дјевојка с модрим очима.*“)

Ја ћу покушати овде да на материјалу српскохрватског језика осветлим питање односа ових „квалитативних“ падежа да би се могла тачније утврдити њихова служба у оквиру програма практичне наставе.

¹ Ја сам, додуше, поставила овај проблем у своје раду „Значења српскохрватског инструментала и њихов развој“ (Београд 1954; в. стр. 204—205) и покушала да га решим, али само у најосновнијим цртама, без улажења у детаље које је неопходно познавати ако се желе резултати на основу којих би се извукла практична правила.

² Иван Брабец-Мате Храсте-Сретен Живковић, Граматика хрватскога или српског језика, Загреб 1954, 211.

2. У Граматици српскохрватског језика за више разредe гимназије М. Стевановића (Београд 1951) наведени су (на стр. 387—388) следећи примери за употребу квалитативног генитива: „А за њима се појави старац беле браде до појаса. — Стави на главу цариградску челенку скоро моје висине. — Био је то човек средњег раста, весео и врло питом. — Наш сапутник је скритених руку стајао по страни. — Они воде Мустај-бега личког везанијех руку наопако. — Планински орлови огуљених вратова почеше се вијати небом. — Дође момче црна ока на коњицу лака скока. — Полетела два врана гаврана кривијех ногу до колена, кривијех крила до рамена и кривих кљуна до очију. — Од најмлађег нису више ни очекивали, јер је био и сувише хитре памети.“ Ако покушамо да у овим примерима извршимо замену генитива инструменталном конструкцијом, видећемо да то није у свим случајевима подједнако могућно. Замена би се могла извршити само онде где је у питању појам који означава одређени део тела — ... старац с белом брадом..., ... стајао је са скритеним рукама..., ... орлови с огуљеним вратовима...¹ Онде, међутим, где се ради о појмовима који већ по себи, а специјално кад су повезани са каквом ближом одредбом, изазивају претставу о одређеном својству (исп.: *колика јој је висина* = колико је висока; *има ли памети* = је ли паметна; *има хитар скок* = хитро скаче) замена инструменталном конструкцијом је неизводљива (дакле само: ... *средњег раста* ..., ... *моје висине* ..., ... *лака скока* ..., ... *хитре памети* ..., а никако: *са средњим растом* ..., ... *са мојом висином* ..., итд.).

Ако покушамо да извршимо обрнуту замену у примерима где је употребљен инструментал, наићи ћемо на сличну ситуацију — негде је замена изводљива, негде није. Задржаћемо се на примерима које наводи Ђ. Даничић у својој Србској синтакси (Београд 1858) на стр. 599: *Човјек бијаше*

¹ У примерима: *Полетела два врана гаврана | кривијех ногу до колена, | кривијех крила до рамена | и кривих кљуна до очију* и *Дође момче црна ока* замену би тешко било извршити зато што су у питању стихови чији метар односно слик захтева баш употребу генитива.

ту с руком сухом... С празном руком никуд чоек није пристао... Ја ћу овако с прекрштеним рукама причекати... Родићу ти сина са сјајном звијездом на челу... Изиће предањ ован са златном руном... Свакога мрзи с празном кесом нов мјесеца угледати... Велико буре са гвозденим обручима... Куд гођ ходали, ходали путем широкијем и с образом свијетлим. Употреба генитива место инструменталне конструкције искључена је у примеру: *Родићу ти сина са сјајном звездом на челу*, док је, међутим, у реченици: *Куд гођ ходали, ходали путем широкијем и с образом свијетлим*, чак, рекло би се, исправније употребити генитив (... *ходали светла образа*...). У реченици: *Ја ћу овако с прекрштеним рукама причекати* могућно је, опет, сасвим равноправно употребити како инструменталну конструкцију тако и генитив (*ја ћу овако прекрштених руку причекати*). И у осталим наведеним примерима могућност замене појављује се са различитим интензитетом — инструментална конструкција би се најлакше могла заменити генитивом у примеру: *Човјек бијаше ту с руком сухом*, теже у примеру: *Изиће предањ ован са златном руном*, још теже, управо никакo ако се жели језичка прецизност, у примеру: *Велико буре са гвозденим обручима*.

Анализирајући све ове случајеве долазимо до закључка да је замену немогуће извршити у оном конкретном примеру где је инструменталном конструкцијом обележен предмет који се, претстављајући посебан и посебно одређен детаљ, укључује као такав у нашу претставу о конкретној личности (... *сина са сјајном звездом на челу*). Замена је, напротив, најлакше изводљива у примерима где се под инструменталном синтагмом подразумева првенствено одредба субјекта у тренутку док врши радњу, одредба која се може, бар приближно по смислу, а потпуно по функцији, идентификовати с каквим придевом (исп. *ходали с образом светлим са ходали честити, исправни*). И даље, у осталим случајевима, могућност замене варира према оној мери у којој покретна ситуација допушта да се појам обележен инструменталном конструкцијом схвати првенствено као одредба придевског типа.

Генитив и инструментал су сасвим равноправни управо у оним ситуацијама где је у питању посебно ближе одређивање извесног детаља на датој личности: (*Ја ћу овако с прекрштеним рукама причекати* или ... *прекрштених руку*...) који, овако одређен, даје карактеристику саме те личности као целине (као да је речено: *Ја ћу овако заваљен и бос причекати*) тако да ми истовремено добијамо и претставу о детаљу као таквом, и претставу о својству карактеристичном за целокупну личност.

3. Вршећи овакве анализе долазимо до закључка да се основни принципи употребе једног и другог падежа у квалитативним *ситуацијама* битно разликују.

Основну улогу генитива у обележавању квалитативног значења ја бих одредила на следећи начин:

Квалитативни генитив служи првенствено за то да открије стање односно особину карактеристичну за изванредан појам. Ово се постиже откривањем квалитета неког интегралног дела тога појма (тј. нечега што с тим појмом чини јединствену целину), ако је само у питању такав квалитет чије везивање за одговарајући интегрални део значи непосредно одређивање самог датог појма (дакле: *седи погнутих леђа* = седи погнут, али не и: *чека болесног зуба* = чека са болесним зубом, имајући болестан зуб).

Из оваквог основног принципа појаве генитива као падежа за обележавање квалитативног значења проистичу извесна нужна, обавезна ограничења његове употребе.

Појам који се обележава квалитативним генитивом мора увек бити праћен каквом одредбом.¹ Пошто такав појам мора увек означавати нешто што чини

¹ Ова је појава начелно већ констатована у научној литератури. Од наших научника о томе, напр., говоре: Даничић, П. Ђорђевић и Маретић („У другомъ падежу реч показуе какво е друго што, чему припада стварь којой е она име. Такова речъ треба уза се као додатакъ ... да има другу, коя показуе каква е она, а по томъ е ова друга највише привевъ“ —

тако неодвојиву целину са неким другим појмом да се стање у коме се налази може схватити и као карактеристика оног другог појма, то практично значи да је њиме обележен готово увек, уколико се ради о ближем одређивању својства каквог лица, само какав део тела или каква унутрашња, психолошка страна, дакле, нешто што је заиста интегрални део личности (исп. рецимо: *Висок јунак, танак у појасу, бела лица, црни наусница* — Нар. пјесме II, 1845 г. 484 и *Она је питоме нарави*). Какав комад одела, рецимо, само се изузетно може обележити квалитативним генитивом — онда када стање у коме се одело налази даје карактеристику целе личности (рећи ће се напр.: *иде изгужваних панталона* зато што ту цела синтагма *изгужваних панталона* има значење *придева изгужван*, али се не може рећи: *иде мокре капе*).

Не само што одредба употребљена уз генитив мора бити *придевског типа*, него и цела генитивна синтагма мора носити *придевску* функцију. Употреба квалитативног генитива и јесте једино онда могућа када се под генитивном синтагмом крије *придевско значење* (исп.: *та хаљина је беле боје* = та хаљина је бела; *он је румена лица* = он је румен; *роба ниске цене* = јевтина роба, и сл.). Само тамо где место генитивне конструкције можемо употребити неки *придевски израз* појаву генитивне конструкције можемо сматрати *правилном*. Придевски облик у таквим случајевима не мора бити *прави значењски синоним падежне конструкције*, главно је да се њиме може извести *потпуна идентификација* оног значењског типа коме припада дата падежна конструкција по свом унутрашњем садржају (исп. рецимо: *дошао је разбијене главе* = дошао је *ра њ ен*).

Ђ. Даничић, Србска синтакса, Београд 1858, 53; „И овај квалитативни, као год и посесивни, генитив не може бити од саме именице, него уз њу долази увек и какав придев (квалитативни) или заменица као атрибут у генитиву“ — П. Ђорђевић, Прилози за синтаксу српскога језика, О падежима без предлога, Гласник Српског ученог друштва 68, Београд 1889, 134; „Генитивом се изриче ознака, т.ј. њим се поближе когод или штогод означаје; именица у таквом генитиву није сама, него је здружена с којом покретном рјечичи“ — Т. Маретић, Граматика и стилистика, Загреб 1931, 491). Ово се, међутим, не спомиње у нашим новијим граматицама.

Квалитативни генитив се и функционално понаша као прави придев — налазимо га и у атрибутој и у предикатској позицији (може се рећи: *човек је седео погнуте главе* исто као и: *човек погнуте главе седео је ћутке*). Карактеристична је чињеница да га често налазимо у стајаћим изразима који исказују какву особину описним начином — откривањем квалитета неке од унутрашњих, психолошких страна људске природе: *добре душе, добре воље, рђавог расположења, питоме ћуди, благе нарави* и сл. Придевско значење оваквих израза је очигледно.

За употребу овог падежа битно је назначити да особина, испољена на једном делу неког појма, ближе одређује тај појам у његовој целокупности. У таквим случајевима означавање таквог дела и нема другог циља до да се прецизно локализује особина карактеристична за целину, тј. за дати појам. Све што је, међутим, ближе одређивање само једног дела као таквог, што, дакле, разбија претставу о пуном јединству између целине (основног појма) и дела (делаља на њему), не може се обележити генитивом. Према томе, ближе одређивање, рецимо, положаја у коме се налази један део људског тела неће се обележити генитивом (неће се напр. рећи: *лежао је главе на јастуку*), иако се таквим одређивањем стиче, у крајњој линији, претстава о положају карактеристичним као стање за целу личност. У таквим случајевима наша је пажња усретсређена на ближе одређивање самог интегралног дела о коме је реч; за употребу квалитативног генитива, међутим, као што смо констатовали, неопходно је схватити помињање самог интегралног дела као нечег од секундарног значаја, нужно утолико што се указивањем на његову везу са датим квалитетом изазива непосредна, конкретна претстава о стању односно особини оне целине у коју се он као део уклапа.

Из овога истиче практично правило да се генитивом не може обележити у квалитативним ситуацијама она именица уз коју стоји у функцији ближе одредбе каква падежна синтагма или прилошки израз; одредба

мора бити типичан атрибут — придев, односно заменица и број у придевској функцији (дакле: *срео сам девојку плавих очију, пришла му је уплаканих очију, купиће хаљину онакве боје, то је мајстор прве класе, али не и: срео сам девојку очију као небо, пришла му је очију у сузама* и сл.).

4. Употреба инструменталне конструкције заснива се, међутим, на управо супротном принципу.

Инструменталном конструкцијом указује се у првом реду на појаву која се јавља уз другу неку појаву као њен саставни део или пратилац.

Пошто такав појам обавезно даје својим присуством посебну особеност, карактеристику ономе са чиме се повезује у целину, то је и функција инструменталне конструкције такође одредбена, описна. Кад кажемо напр.: *купио сам ти кутију са лакованим поклопцем*, онда је *лаковани поклопац* означен као саставни део кутије о којој је реч и даје нам појам о томе каква је кутија. Слична је, у крајњој линији, и функција појма *прасак* у реченици: *паде нешто с праском* где се *прасак* схвата као појава која прати падање, дакле као нешто што је у конкретном случају саставни део појаве падања и што даје податак о томе како се остварило падање.

Већ сам овакав основни принцип употребе инструментала у конструкцији с предлогом с показује да се овај падеж, за разлику од квалитативног генитива, може појавити не само у функцијама придевског типа, већ и у чисто прилошкој служби. Одредбена функција није, међутим, оно што би било примарно и отсудно у природи инструменталне конструкције, као што је то случај кад је у питању одређивање квалитативним генитивом, него само долази као неизбежна последица успостављања односа својственог појму који се инструменталном конструкцијом одређује као саставни део или пратилац. Појам обележен инструменталном конструкцијом независнији је, дакле, према појму са којим сачињава целину у поређењу са ситуацијом карактеристичном за употребу генитива.

Моменат напоредности, присуства, који је најбитнији услов за употребу инструменталне конструкције, чини да се значење ове конструкције, уколико није изразито прилошко, идентификује у првом реду изразима: „имајући“, „који има“, „кад има“ и сл., а не каквом придевском речју — исп.: *Ено онога с капом* = ено онога који има капу; *Свако лице с носом лијепо* (Нар. пословице, 1900 год., стр. 278) = свако је лице лепо које има нос, кад има нос; *Који оно добар јунак беше На алату коњу великоме Са крсташем у руци барјаком* (Нар. пјесме II, 1845 г. стр. 314) = ... који имађаше, ношаше крсташ барјак (исп. на супрот томе чињеницу да се значење генитивне синтагме у првом реду идентификује баш придевском речју — *дође момче црна ока* = дође ц р н о о к о момче, иако је, разуме се, и ту могућно извести идентификацију изразом „који има“ — *момче црна ока* = момче које има црне очи — али је она од секундарног значаја за прецизно одређивање падежног значења). С обзиром на овај моменат извесне аутономије, присуство какве атрибушке одредбе не поставља се као обавезан услов за употребу инструменталне конструкције (исп.: *ено онога с брадом*), нити је граматички тип одредбе одлучујући (исп.: *лежао је с главом на јастуку*). Ово свакако претставља крупну разлику према условима који одређују употребу генитива.

5. Основно питање које нас овде занима јесте свакако: одредити у којим се случајевима ове две категорије — генитивна и инструментална — могу напоредо употребљавати, а кад се постављају границе оваквој могућности.

Напоредност употребе је, уствари, могућа само у оним, углавном малобројним случајевима где конкретна ситуација допушта да се истовремено и једнако осећа битност детерминације, тј. описног момента, којом се даје карактеристика целине и чињеница да се ради о истицању једног детаља на целини. Синтагме напр. *расплетене косе* и *с расплетеном косом* могу се равноправно употребити у реченици: *седела је (расплетене косе — с расплетеном косом)* зато што само од говорног лица зависи хоће ли пажњу управити на

описивање ње (субјекта) као целине у тренутку вршења акције *седети (расплетене косе)* или на детаљ — на стање њене косе у тренутку док је она седела (с *расплетеном косом*). Чим, међутим, конкретна ситуација даје превагу чисто придевском, детерминативном значењу — исправнија је употреба генитива, зато што је баш за његову употребу овај моменат специфично битан. У том погледу је сасвим на свом месту констатација аутора поменуте Граматике: „... треба рећи: *човјек плаве косе, дјевојка модрих очију*, а не: *човјек с плавом косом, дјевојка с модрим очима*“ (Брабец-Храсте-Живковић, о. с. 211). У случају где је, напротив, битније истаћи присуство извесне појаве него указати на одређени моменат који управо резултира из тог присуства — исправније је употребити инструменталну конструкцију (дакле: *буре са гвозденим обручима, ован са златним руном* боље него — *буре гвоздених обруча, ован златнога руна*).

Сам тип функционалног момента је такође одлучујући у вези с питањем напоредне употребе инструментала и генитива. Генитив се може појавити само тамо где је дата синтагма у функцији која је типична за придевску реч; чим се функција дате синтагме тумачи у прилошком смислу, употреба генитива је искључена. Ствари стоје управо обрат-но кад је у питању инструментална конструкција. Упоредимо ради илустрације следеће примере: *И ту мајка тврда срца била*¹ и *С пуним срцем миловаше њену меку косу*.² У оба случаја у питању је иста именица *срце* мада повезана са различитим атрибутима који у такву везу уносе — за први пример, значење чврстог, непоколебивог става, за други значење радосног, пријатног расположења. Синтагма *тврда срца* јавља се у именском делу предиката и могла би се заменити придевом *храбра* или сл. Синтагма *с пуним срцем* има прилошку вредност и могла би се заменити прилогом *раздрагано* или сл. Употребити инстру-

¹ Ђ. Даничић, о. с. 56.

² М. Стевановић, Један прилог српскохрватској синтакси, Белићев зборник 1937 г. 311.

менталну конструкцију за први случај а генитив за други било би, међутим, немогућно, иако се, уствари, у оба случаја ради о одредбама које означавају некакво унутрашње, психолошко стање.

6. Из целог овог излагања проистичу следећи закључци.

Поља употребе генитива и инструменталне конструкције у обележавању квалитативног значења не поклапају се него се само укрштају у једном уском сектору. Област коју захвата инструментална конструкција је шира и то из следећих разлога: генитив обавезно захтева уз себе какву одредбу, инструментал не захтева; одредба о којој је реч мора бити придевског типа ако је у питању генитив, а ако инструментал не мора; сама генитивна синтагма добија искључиво оне функције које могу носити придеви, а конструкција с инструменталом појављује се и са придевском и са прилошком функцијом.

Овакво стање условљено је основном природом ових падежа. Генитив, рецимо, и у другим својим употребама врши службу коју носе и придеви (исп. посесивно значење), а јавља се осим тога, што је такође карактеристично, и ван квалитативног одређивања као падеж обавезно везан за атрибутску одредбу (напр. при временском одређивању — рецимо: *дошао је прошлог петка*, а никако: *дошао је петка*. За употребу инструментала с предлогом *с*, опет, битан је момент повезивања појма њиме обележеног у целину, заједницу са другим неким појмом. На овом моменту су изграђени и остали значењски типови који се у нашем језику обележавају оваквом конструкцијом.

Милка Ивић